UO‘K 81

ABDURAHMON JOMIY VA ALISHER NAVOIY ASARLARIDA KONTEKSTUAL OMONIMLARNING SEMANTIK VA LINGVOPOETIK VAZIFALARI

Choriyev Tavakkal Ravshanovich,
Buxoro davlat universiteti
O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasi professori,
filologiya fanlari nomzodi
https://orcid.org/0009-0008-4131-0335

Annotatsiya. *Mazkur maqola Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy asarlarida qo‘llangan kontekstual omonimlar (tajnis)ning semantik hamda lingvopoetik vazifalarini qiyosiy tahlil qilishga bag‘ishlangan. Tadqiqotning asosiy maqsadi kontekstual omonimlarning semantik, strukturaviy va uslubiy xususiyatlarini aniqlash, ularning ko‘p qatlamli ma’no hosil qilish, badiiy obraz yaratish hamda she’riy matnning estetik ta’sirchanligini kuchaytirishdagi o‘rnini yoritishdan iborat. Jomiy va Navoiy g‘azallari qiyosiy tahlili asosida moh, jon, lab, xat, gul, sham’, ro‘y, dil kabi ko‘p ma’noli leksemalar matn doirasida lug‘aviy ma’nosidan kengayib, iyhom va tajnis san’atlari vositasida kontekstual omonim sifatida namoyon bo‘lishi ko‘rsatib beriladi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, bunday leksik birliklar nafaqat ma’no o‘yinini yaratish, balki semantik maydonni kengaytirish, konseptual tarmoqlarni faollashtirish, muallifning badiiy tafakkurini ifodalash hamda she’riy konseptosferani shakllantirishga xizmat qiladi. Tadqiqot qiyosiy, tavsifiy, semantik, lingvopoetik va kognitiv-semantik tahlil metodlari asosida amalga oshirilgan. Olingan natijalardan leksikologiya, lingvopoetika, semantika hamda Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy ijodini qiyosiy o‘rganishga doir ilmiy izlanishlarda, shuningdek, filologiya yo‘nalishidagi fanlarni o‘qitish jarayonida foydalanish mumkin.*

Kalit so‘zlar: *Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, kontekstual omonimlar, tajnis, iyhom, lingvopoetika, semantika, kognitiv semantika, g‘azal, badiiy matn.*

СЕМАНТИЧЕСКИЕ И ЛИНГВОПОЭТИЧЕСКИЕ ФУНКЦИИ КОНТЕКСТУАЛЬНЫХ ОМОНИМОВ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АБДУРАХМАНА ДЖАМИ И АЛИШЕРА НАВОИ

Аннотация. *Статья посвящена сравнительному исследованию семантических и лингвопоэтических функций контекстуальных омонимов (таджниса) в поэтическом наследии Абдурахмана Джами и Алишера Навои. Цель исследования заключается в выявлении семантических, структурных и стилистических особенностей контекстуальных омонимов, а также в определении их роли в формировании многослойной организации художественного смысла, создании поэтической образности и усилении эстетического воздействия художественного текста. На основе сравнительного анализа газелей двух поэтов показано, что такие многозначные лексемы, как «моҳ» (луна), «ҷон» (душа, жизнь), «лаб» (губа), «хат» (линия, пушок), «гул» (цветок), «шамъ» (свеча), «рӯй» (лицо), «дил» (сердце) и другие, в художественном контексте одновременно актуализируют несколько смысловых планов и функционируют как контекстуальные омонимы посредством художественных приемов ихама и таджниса. Установлено, что данные языковые единицы служат не только средством создания смысловой игры, но и способствуют расширению семантического пространства текста, активизации концептуальных структур, отражению художественного мышления автора и формированию поэтической концептосферы. Исследование выполнено с использованием сравнительного, описательного, семантического, лингвопоэтического и когнитивно-семантического методов анализа. Полученные результаты могут быть использованы в исследованиях по лексикологии, семасиологии, лингвопоэтике, а также в сравнительном изучении поэтического наследия Абдурахмана Джами и Алишера Навои и в преподавании филологических дисциплин.*

Ключевые слова: *Абдурахман Джами, Алишер Навои, контекстуальные омонимы, таджнис, ихам, лингвопоэтика, семантика, когнитивная семантика, газель, художественный текст.*

SEMANTIC AND LINGUOPOETIC FUNCTIONS OF CONTEXTUAL HOMONYMS IN THE WORKS OF ABDURAHMAN JAMI AND ALISHER NAVOI

Abstract. *This article presents a comparative analysis of the semantic and linguopoetic functions of contextual homonyms (tajnis) in the works of Abdurahman Jami and Alisher Navoi. The primary objective of the study is to identify the semantic, structural, and stylistic characteristics of contextual homonyms and to reveal their role in constructing multilayered meanings, creating poetic imagery, and enhancing the aesthetic impact of poetic discourse. Based on a comparative analysis of the ghazals of the two poets, the study demonstrates that polysemous lexical units such as moon, soul, lip, line, flower, candle, face, and heart, among others, transcend their primary lexical meanings within the poetic context and function as contextual homonyms through the rhetorical devices of iham (double entendre) and tajnis (paronomasia). The findings indicate that these lexical units serve not only as a means of semantic play but also as an effective mechanism for expanding the semantic field of the text, activating conceptual networks, reflecting the author's artistic cognition, and shaping the poetic conceptual sphere. The research is based on comparative, descriptive, semantic, linguopoetic, and cognitive-semantic methods of analysis. The results of the study may contribute to further research in lexicology, linguopoetics, semantics, and comparative studies of the literary heritage of Abdurahman Jami and Alisher Navoi, as well as to the teaching of philological disciplines.*

Keywords: *Abdurahman Jami, Alisher Navoi, contextual homonyms, tajnis, iham, linguopoetics, semantics, cognitive semantics, ghazal, literary text.*

Kirish. Omonimlar (shakldosh so‘zlar) til leksik tizimining muhim birliklaridan bo‘lib, badiiy matnning semantik, uslubiy va estetik tuzilishini shakllantirishda alohida ahamiyat kasb etadi. Zamonaviy tilshunoslikda omonimiya hodisasi nafaqat shakl va ma’no munosabati doirasida, balki lingvostilistik, lingvopoetik, pragmatik va kognitiv jihatdan ham o‘rganilmoqda. Shu nuqtayi nazardan, kontekstual omonimiya muayyan poetik muhitda bir leksik shakl orqali ikki yoki undan ortiq semantik qatlamning parallel faollashuvini ta’minlovchi hamda badiiy matnning ma’no imkoniyatlarini kengaytiruvchi lingvopoetik hodisa sifatida namoyon bo‘ladi.

Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy she’riyatida bunday semantik hodisalar haqiqiy va majoziy, moddiy va ma’naviy, oshkor va yashirin ma’nolarni yagona poetik kontekstda uyg‘unlashtirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, lab, gul, xat, moh, jon, jom, may, sham’, dil singari leksemalar kontekst ta’sirida turli semantik qatlamlarni faollashtirib, tajnis va iyhom kabi poetik san’atlarning yuzaga kelishida muhim o‘rin tutadi.

Mumtoz fors-tojik va turkiy-o‘zbek poetikasida shakldoshlik va semantik ko‘pqatlamlilik, asosan, tajnis, iyhom, tavriya kabi badiiy san’atlar bilan bog‘liq holda talqin qilingan. Biroq Jomiy va Navoiy ijodida kontekst ta’sirida shakllanuvchi ma’no ko‘pqatlamliligini qiyosiy-lingvopoetik va kognitiv nuqtayi nazardan o‘rganish ikki shoir idiostilining mushtarak hamda individual xususiyatlarini aniqroq belgilash imkonini beradi.

Tadqiqotning maqsadi – Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy g‘azaliyotida kontekstual omonimiya va unga yondosh semantik hodisalarning ma’no hosil qilish mexanizmi, lingvopoetik vazifalari hamda idiostilni shakllantirishdagi o‘rnini qiyosiy tahlil qilishdan iborat. Tadqiqotda semantik, kontekstual, qiyosiy, lingvopoetik va kognitiv tahlil metodlaridan foydalanildi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Omonimiya tilning leksik-semantik tizimida shaklan bir xil, ammo ma’no jihatidan farqlanuvchi birliklar munosabatini ifodalaydi. O‘zbek tilshunosligida mazkur hodisaning nazariy va lug‘aviy xususiyatlari Sh. Rahmatullayevning “O‘zbek tili omonimlarining izohli lug‘ati” [1,18] kabi tadqiqotlarda yoritilgan. Mazkur manbalarda omonimlarning leksik-semantik tabiati, ma’nolarning mustaqilligi hamda omonimiyani polisemiyadan farqlash mezonlari belgilangan.

Badiiy matnda esa shakldoshlik hodisasi sof lug‘aviy omonimiya bilan cheklanmaydi. Muayyan poetik kontekstda bir leksik shaklning ikki yoki undan ortiq semantik talqini parallel ravishda faollashishi natijasida tajnis, iyhom va ma’no o‘yini yuzaga kelishi mumkin. Shu sababli mazkur tadqiqotda lug‘aviy omonimiya, polisemiya, kontekstual omonimiya va iyhom hodisalari o‘zaro farqlangan holda talqin qilinadi.

Lug‘aviy omonimiya shaklan bir xil, biroq semantik jihatdan mustaqil leksik birliklar munosabatiga asoslanadi. **Polisemiya** esa bir leksemaning o‘zaro semantik aloqador bir necha ma’noga ega bo‘lishini anglatadi. **Kontekstual omonimiya** muayyan poetik kontekstda bir shakl bilan bog‘liq ikki yoki undan ortiq semantik talqinning parallel faollashuvi orqali yuzaga keladi. Iyhom ana shu semantik ko‘pqatlamlilikdan badiiy maqsadda foydalanish usuli bo‘lsa, tajnis shakliy uyg‘unlik yoki shakldoshlik bilan semantik farqning poetik effekt hosil qilishiga asoslanadi.

Mumtoz she’riyatdagi bunday hodisalarni o‘rganishda Alisher Navoiy poetikasiga bag‘ishlangan tadqiqotlar muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. Y. Is’hoqovning “Navoiy poetikasi” asarida Navoiy

lirikasining poetik qurilishi va badiiy san’atlari tahlil qilingan [2, B. 106–107]. A. Rustamovning “Navoiyning badiiy mahorati” tadqiqotida esa shoirning so‘z ma’nolaridan foydalanish mahorati, tajnis, iyhom va ular bilan bog‘liq poetik vositalar yoritilgan [3, B. 30–72].

Jomiy g‘azaliyotida lab, gul, xat, jom, may, dil, jon singari leksemalar ham nominativ ma’no bilan cheklanmay, ishq, husn, hijron, visol, ma’rifat va irfon kabi konseptlar bilan semantik munosabatga kirishadi. Shu jihatdan Jomiy va Navoiy poetikasida an’anaviy leksik birliklarning kontekstual qayta semantiklashuvi ikki shoir individual uslubini qiyosiy o‘rganish uchun muhim material beradi.

Mavjud tadqiqotlarda Jomiy va Navoiy poetikasi, badiiy san’atlari va ramziy obrazlar tizimi keng yoritilgan bo‘lsa-da, ikki shoir asarlarida kontekstual omonimiya va unga yondosh semantik hodisalarning lingvopoetik vazifalarini qiyosiy aspektda o‘rganish yetarlicha tizimlashtirilmagan. Mazkur holat tadqiqotning ilmiy zaruratini belgilaydi.

Tadqiqot materiali sifatida Abdurahmon Jomiy g‘azallari, Alisher Navoiyning “Devoni Foniy” asari hamda zarur o‘rinlarda shoirning turkiy g‘azallaridan olingan misollar tanlandi. Tahlilda semantik, kontekstual, qiyosiy, lingvopoetik va kognitiv metodlar kompleks ravishda qo‘llanildi. Semantik tahlil leksemaning asosiy va qo‘shimcha ma’nolarini aniqlashga, kontekstual tahlil ularning muayyan baytda faollashuv mexanizmini belgilashga, qiyosiy metod esa Jomiy va Navoiy idiostilidagi mushtarak va individual xususiyatlarni aniqlashga xizmat qiladi.

Metodologik jihatdan gul, moh, lab, xat, jon kabi leksemalarning har bir poetik qo‘llanishini omonim sifatida baholash to‘g‘ri emas. Masalan, gul → tabiat guli → husn → ma’shuqa munosabati ko‘p hollarda polisemiya hamda metaforik-ramziy qayta semantiklashuvga asoslanadi. Lab → inson labi / sohil / jom cheti ma’nolarining bitta poetik konstruksiyada parallel faollashuvi esa kontekstual omonimiya va tajnisga yaqin hodisani yuzaga keltiradi. Xuddi shuningdek, moh → Oy / ma’shuqa / taqvim oyi ma’nolari muayyan baytda bir vaqtning o‘zida faollashganda iyhomga asoslangan ko‘pqatlamli semantika hosil bo‘ladi.

Demak, tadqiqotda har qanday ko‘pma’noli poetik birlik omonim deb baholanmaydi. Asosiy mezon leksemaning lug‘aviy tabiatigina emas, balki uning muayyan matndagi semantik faollashuv mexanizmi hisoblanadi.

Tadqiqotning metodologik modeli quyidagicha belgilanadi: leksik shakl → kontekstual ma’no faollashuvi → semantik integratsiya → tajnis/iyhom → ramziy-konseptual ma’no → lingvopoetik funksiya → idiostil xususiyati.

Mazkur yondashuv kontekstual omonimiyani oddiy shakldoshlik sifatida emas, balki Jomiy va Navoiy poetik matnida ma’no hosil qiluvchi, obraz yaratuvchi va individual uslubni namoyon etuvchi dinamik lingvopoetik mexanizm sifatida o‘rganish imkonini beradi.

Natija va muhokama. Kontekstual omonimiyaning muhim xususiyati muayyan badiiy kontekstda bir leksik shakl bilan bog‘liq ikki yoki undan ortiq semantik talqinning parallel ravishda faollashuvida namoyon bo‘ladi. Bunday semantik ko‘pqatlamlilik matnda tajnis, iyhom va ma’no o‘yinini yuzaga keltirib, poetik obrazning mazmuniy sig‘imini kengaytiradi. Biroq har qanday ko‘pma’nolilikni kontekstual omonimiya sifatida baholash mumkin emas: ayrim holatlarda polisemiya, metaforik ko‘chish va an’anaviy ramziylashuv yetakchi o‘rin tutadi.

Jomiy va Navoiy g‘azaliyotida may – “sharob”, “ilohiy ishq”, “ma’rifat”, “irfoniy vajd”; jom – “qadah”, “orif qalbi”, “ma’rifat idishi”; gul esa “tabiat guli”, “ma’shuqa”, “go‘zallik” va “ma’naviy kamolot” singari ma’nolarni kontekstga muvofiq faollashtirishi mumkin. Bunday semantik jarayon nominativ ma’noning majoziy, ramziy va irfoniy ma’nolar bilan integratsiyalashuvini ta’minlab, poetik matnning konseptual maydonini kengaytiradi.

Jomiy ijodida kontekstual omonimiya va semantik ko‘pqatlamlilik

Jomiy g‘azaliyotida lab leksemasining ko‘pqatlamli semantikasi quyidagi baytda yorqin namoyon bo‘ladi:

To az in lujja rasad zavraqi ummed ba lab,

Labi jo‘yu labi jomu labi yore girand [6, 379].

Baytda lab leksemasi “sohil”, “jo‘y qirg‘og‘i”, “jom cheti” va “ma’shuqa labi” ma’nolarida qo‘llanadi. Lujja – zavraq – lab hamda jo‘y – jom – yor birliklari o‘zaro tanosub hosil qilsa, bir shaklning takroriy qo‘llanishi fonetik yaxlitlik bilan semantik farqlanishni uyg‘unlashtiradi. Natijada quyidagi model shakllanadi: lab → sohil → jom cheti → ma’shuqa labi.

Bu o‘rinda tajnis oddiy so‘z o‘yini darajasida qolmay, turli predmet sohalariga mansub ma’nolarni yagona poetik konstruksiyada birlashtiruvchi lingvopoetik vositaga aylanadi.

Mazkur xususiyat Jomiyning boshqa bir baytida ham kuzatiladi:

Z-osibi zahri hajr maro jon ba lab rasid,
On az du lab xazinayi taryoqi man kujoast?! [6, 268].

Birinchi misradagi jon ba lab rasidan frazeologizmi “o‘ta azob chekmoq”, “o‘lim chegarasiga yetmoq” ma’nolarini ifodalaydi. Ikkinchi misradagi du lab esa ma’shuqaning labini anglatadi. Natijada lab leksemasi bilan bog‘liq semantik qarama-qarshilik azob/o‘lim chegarasi ↔ hayot/shifo modeli asosida shakllanadi. Zahr – taryoq tazodi va hijron – visol konseptual oppozitsiyasi mazkur lingvopoetik effektni yanada kuchaytiradi.

Jomiy poetikasida gul leksemasi ham ko‘pqatlamli semantik imkoniyatga ega:

G‘uncharo dil xun shud az kamumrii gul, turfa on-k,
Mekunad z-on xuni dil gulgunayi ruxsor gul [6, 124].

Bu o‘rinda gulning tabiiy-denotativ ma’nosi go‘zallik va ma’shuqa yuziga daxldor ramziy semalar bilan uyg‘unlashadi. Natijada: tabiat guli → rang → ruxsor → husn ko‘rinishidagi metaforik-semantik ko‘chish yuzaga keladi. Shu sababli mazkur misolda sof lug‘aviy omonimiyadan ko‘ra polisemiya va ramziy qayta semantiklashuvning poetik faollashuvi haqida gapirish aniqroqdir.

G‘azal maqta’ida esa gul metapoetik mazmun kasb etadi:

Xomayi Jomiy, ki shud dar vasfi gul chun xor tez,
Xost z-on sad ma’nii rangin chunon, k-az xor gul [6, 124].

“Xordan gul unishi” bilan shoir qalamidan “rangin ma’nolar” tug‘ilishi o‘rtasidagi poetik parallellik she’r = gul konseptual modelini shakllantiradi. Shunday qilib, gulning semantik taraqqiyoti: gul → tabiat → husn/ma’shuqa → poetik ijod yo‘nalishida kechadi. Bu holat Jomiy idiostilida an’anaviy poetik obrazning metapoetik mazmun bilan boyitilganini ko‘rsatadi.

Shoirning:

Nadoram vaqti gul toqat, ki be tu ro‘yi gul binam,
Hama domoni gul chinandu man doman zi gul chinam.
Nishasta do‘ston dar poyi gul, man ham havas doram,
Ki dar poyi gule binshonamat, peshi tu binshinam [6, 131]

misralarida ham gulning tabiiy va ramziy ma’nolari o‘zaro tutashadi. Natijada gul → bahor → husn → ma’shuqa → visol konseptual zanjiri yuzaga keladi. Bunda tabiat manzarasi lirik subyektning ruhiy holati va visol istagini ifodalovchi semantik makonga aylanadi.

Jomiyda kontekstual ko‘pma’nolilikni yuzaga keltiruvchi yana bir muhim birlik — xat leksemasidir:

Moh dar xat shavad az rashki tu z-in son, ki ruxat,
Girdi xurshid xati g‘oliyaparvard kashid [6, 92].

Baytda xat bir tomondan ma’shuqa yuzidagi mayin tuk – sabzayi ruxsor, ikkinchi tomondan “chiziq”, “chizmoq” bilan bog‘liq ma’noni faollashtiradi. Natijada chehra → xurshid → nur hamda xat → chiziq/halqa → yuzdagi mayin tuk konseptual tarmoqlari o‘zaro integratsiyalashadi. Iyhomga asoslangan bunday semantik qurilish ma’shuqa chehrasini “husn quyoshi” sifatida poetik ideallashtirishga xizmat qiladi.

Xuddi shu xususiyat quyidagi baytda ham kuzatiladi:

Xati sabz omad az gil, ki zi pay rasidam, inak,
Chi kunam, chu in bashorat zi bahori man nayomad [6, 76].

Xati sabz bir vaqtning o‘zida yerdan unib chiqqan maysa va ma’shuqa yuzidagi nozik tuk bilan bog‘liq semantik tasavvurlarni faollashtiradi. Gil → maysa → bahor → bashorat zanjiri tabiatning yangilanishini ifodalasa, bahori man nayomad birikmasi oshiqning visoldan mahrumligini anglatadi. Natijada tabiatdagi yangilanish bilan lirik subyektning ruhiy holati o‘rtasida semantik kontrast yuzaga keladi.

Demak, tahlil qilingan misollarda Jomiy lab, gul, xat leksemalarining turli semantik qatlamlarini poetik kontekstda o‘zaro uyg‘unlashtirib, ular orqali tabiat, inson go‘zalligi, ishq, ijod va irfoniy tasavvurlar o‘rtasida murakkab semantik munosabatlarni shakllantiradi.

Navoiy ijodida kontekstual omonimiya va semantik ko‘pqatlamlilik

Alisher Navoiyning “Devoni Foniy” hamda turkiy g‘azallarida ham bir leksik shakl bilan bog‘liq ma’nolarning kontekstual faollashuvi ko‘pqatlamli poetik mazmun yaratishning muhim vositalaridan biridir. Xususan, moh leksemasi “osmon jismi”, “oy yuzli ma’shuqa” va ayrim kontekstlarda “taqvim oyi” ma’nolarini o‘zaro munosabatga kiritadi:

Hajri on mohi du hafta kushadam, ey Foniy,
Moham in hafta shud az shahru ba chashmam solest [7, 135].

Birinchi misrada moh “oy yuzli ma’shuqa”, ikkinchi misrada esa “taqvim oyi” ma’nosini faollashtiradi. Du hafta – in hafta – sol vaqt birliklari hijronning subyektiv davomiyligini ifodalaydi. Oshiq idrokida qisqa muddatning “yil”dek cho‘zilishi: ma’shuqa → vaqt → hijron konseptual munosabatini yuzaga

keltiradi. Mazkur misol kontekstual omonimiya va iyhomning ancha aniq koʻrinishlaridan biri sifatida baholanishi mumkin.

Quyidagi baytda mohning denotativ va metaforik maʼnolari oʻzaro tutashadi:

Mohruye, mohiyandome chu dar dast ovaram,
Shavkati ishqam tavon guftan zi mah to mohiyast [7, 140].

Mohroʻy va mohiyandom maʼshuqaning husnini ifodalasa, zi mah to mohi birikmasida kosmik-fazoviy tasavvur faollashadi. Natijada maʼshuqa obrazi koinot miqyosiga koʻtarilib, inson goʻzalligi bilan kosmik makon oʻrtasida poetik parallellik hosil qilinadi.

Navoiyda moh – roʻy – xol – zulf semantik munosabati ham obrazning koʻpqatlamliligini kuchaytiradi:

Chun zi roʻyi moh xoli mushkso soziy ayon,
Zulf pushad, xoli mohi roʻyi xud gardad nihon [9, 95].

Bu kontekstda moh maʼshuqa chehrasi va osmondagi Oy bilan bogʻliq ikki semantik maydonni tutashtiradi. Xoli mushkso maʼshuqa xoli bilan Oydagi qora dogʻni assotsiativ jihatdan yaqinlashtirsa, zulf qora bulutga qiyoslanadi. Natijada inson chehrasi va kosmik manzara yagona poetik tasvirga birlashadi.

Navoiy poetikasida jon leksemasi ham “hayot”, “ruh”, “ichki olam” va “ishqiy mavjudlik” semalarini kontekstga muvofiq faollashtiradi:

Tangʻa jon kirgan kibi jononni yetkur, ey tabib,
Emdikim jondin ramaq zohir emas bemorida.
Vahki, bir qotilgʻa oshiqmenki, jonning biymi bor,
Ishqining jon ichra ham ihfosi, ham izhorida [10, 21].

Birinchi baytda jon “hayot” maʼnosini anglatib, jonon bilan fonetik va semantik munosabatga kirishadi. Maʼshuqaning kelishi oshiqning hayotga qaytishi sifatida konseptuallashtiriladi. Keyingi misralarda esa jon hayot bilan bir qatorda insonning ichki ruhiy olamini ham ifodalaydi. Natijada: jon → hayot → ruh → ishq → jonon konseptual zanjiri shakllanadi. Bunda jon – jonon tovush va maʼno munosabati poetik yaxlitlikni kuchaytiradi.

Mazkur semantik model quyidagi baytda yanada falsafiy tus oladi:

Ey ajal, hijron aro olding Navoiy jonini,
Lutf qilding jonni andin, oni jondin qutqorib [10, 48].

Jon leksemasining takroriy qoʻllanishi “hayot”, “ruh” hamda “hijron azobiga toʻla mavjudlik” maʼnolarini oʻzaro yaqinlashtiradi. Natijada ajal ↔ lutf, hayot ↔ azob, oʻlim ↔ najot singari paradoksal oppozitsiyalar shakllanadi. Bu esa baytning falsafiy-irfoniy mazmunini chuqurlashtiradi.

“Devoni Foniy” materiallari shuni koʻrsatadiki, xat, lab, gul, sham’, moh, dil, jon kabi birliklarning koʻpqatlamli semantikasi koʻp hollarda tayyor lugʻaviy omonimiyadan koʻra poetik kontekstda turli maʼnolarning parallel faollashuviga asoslanadi. Shu sababli ularni barcha holatlarda mexanik tarzda “omonim” deb belgilash emas, balki kontekstual omonimiya, polisemiya, semantik sinkretizm va iyhom munosabati asosida differensial tahlil qilish ilmiy jihatdan asosliroqdir.

Jomiy va Navoiy idiostilidagi mushtaraklik va farqlar

Tahlil qilingan materiallar Jomiy va Navoiyda anʼanaviy poetik leksikaning mushtarak semantik asosga ega boʻlishi bilan birga, uning individual poetik tafakkur doirasida turlicha qayta semantiklashtirilishini koʻrsatadi.

1-jadval.

Leksema	Faollashuvchi maʼnolar	Jomiydagi yetakchi funksiya	Navoiydagi yetakchi funksiya
lab	inson labi, sohil, chet	turli predmet sohalarini semantik integratsiyalash	ishq va visol bilan bogʻliq obrazli maʼnoni kuchaytirish
gul	tabiat guli, husn, maʼshuqa, ijod	tabiat → husn → poetik ijod modelini shakllantirish	ishqiy-ramziy semantikani faollashtirish
xat	yozuv/chiziq, yuzdagi mayin tuk	tabiat, husn va ramziy maʼnoni integratsiyalash	iyhom va obrazli koʻpmaʼnolilikni yuzaga keltirish
moh	Oy, maʼshuqa, vaqt	mazkur korpusda yetarli qiyosiy material ajratilmagan	maʼshuqa → kosmos → vaqt/hijron munosabatini shakllantirish
jon	hayot, ruh, ichki olam	mazkur korpusda yetarli qiyosiy material ajratilmagan	hayot → ruh → ishq → jonon → fidoyilik modelini yuzaga keltirish

Jadvaldan ko‘rinadiki, har ikki shoir poetikasidagi umumiy mexanizmni shartli ravishda: bir leksik shakl → bir necha semantik talqin → kontekstual integratsiya → yangi poetik obraz tarzida ifodalash mumkin.

Biroq individual uslub aynan ushbu umumiy mexanizmning qanday konseptual yo‘nalishga ega bo‘lishida namoyon bo‘ladi. Tahlil qilingan misollar doirasida Jomiyda semantik ko‘pqatlamlilik tabiat, husn, ijod va irfoniy tasavvurlar bilan nisbatan faolroq bog‘lanadi. Navoiyda esa lirik subyekt, hijron, vaqt, ruhiy kechinma, ishq va falsafiy paradoks bilan bog‘liq semantik yo‘nalish kuchliroq namoyon bo‘ladi.

Shu jihatdan Jomiy va Navoiy idiostili o‘rtasidagi farqni muayyan omonim yoki ko‘pma’noli leksemaning mavjudligi bilan emas, balki uning semantik hamnishinlari, kontekstual qayta semantiklashuv yo‘nalishi va hosil qilgan konseptual natijasi bilan belgilash maqsadga muvofiq. Demak, mushtarak mumtoz poetik kod har ikki ijodkor tomonidan individual badiiy tafakkur asosida qayta ishlanib, o‘ziga xos lingvopoetik modelga aylantiriladi.

Ilmiy natija. Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy g‘azaliyotining qiyosiy-semantik hamda lingvopoetik tahlili natijasida quyidagi ilmiy natijalarga erishildi:

Kontekstual omonimiyaning poetik matndagi metodologik chegaralari aniqlashtirildi. Tahlil shuni ko‘rsatdiki, mumtoz she’riyatda bir leksemaning bir necha ma’no qatlamini ifodalashi har doim ham sof lug‘aviy omonimiya hisoblanmaydi. Bunday holatlarda polisemiya, kontekstual qayta semantiklashuv, tajnis va iyhom hodisalari o‘zaro aloqada namoyon bo‘ladi. Shu bois kontekstual omonimiyani belgilashda leksik shakl birligi + ma’nolar farqi + ularning bir kontekstda sinxron faollashuvi asosiy mezon sifatida belgilandi.

Jomiy va Navoiy she’riyatida kontekstual ma’no hosil bo‘lishining asosiy semantik modellari belgilandi. Jomiyda lab → inson labi / sohil / jom cheti, gul → tabiat / husn / ma’shuqa / ijod, xat → chiziq / yozuv / yuzdagi mayin tuk kabi semantik munosabatlar kuzatilsa, Navoiyda moh → osmon jismi / ma’shuqa / vaqt, jon → hayot / ruh / ichki olam / ishqiy mavjudlik modellari faol qo‘llanishi aniqlandi.

Kontekstual omonimiyaning lingvopoetik vazifasi faqat so‘z o‘yini hosil qilish bilangina cheklanmasligi asoslandi. U tajnis va iyhomni shakllantirish, semantik maydonni kengaytirish, ramziy obraz yaratish, assotsiativ-konseptual aloqalarni faollashtirish hamda emotsional-estetik ta’sirni kuchaytirish kabi o‘zaro bog‘liq vazifalarni bajarishi aniqlandi.

Tahlil qilingan poetik misollar asosida ko‘pqatlamli ma’no shakllanishining quyidagi mexanizmi ishlab chiqildi: leksik shakl → kontekstual ma’no faollashuvi → semantik integratsiya → tajnis/iyhom → ramziy-konseptual ma’no → lingvopoetik effekt. Mazkur model kontekstual omonimiyani badiiy matnning dinamik ma’no hosil qiluvchi mexanizmi sifatida baholash imkonini beradi.

Jomiy va Navoiy idiostilining differensial belgilari semantik hamnishinlik asosida aniqlandi. Tahlil qilingan korpus doirasida Jomiyda semantik ko‘pqatlamlilik ko‘proq estetik-irfoniy va metapoetik, Navoiyda esa lirik-psixologik, ishqiy va falsafiy-paradoksal yo‘nalishda faollashishi kuzatildi. Shunga ko‘ra, ikki shoir idiostilini farqlovchi asosiy belgi muayyan leksemaning o‘zi emas, balki uning boshqa leksik birliklar bilan semantik hamnishinligi va konseptual yo‘nalishi ekanligi asoslandi.

Qiyosiy tahlil Jomiy va Navoiy ijodida mushtarak mumtoz poetik kod individual badiiy tafakkur asosida qayta semantiklashtirilishini ko‘rsatdi. Shu asosda mushtarak leksik-poetik kod → kontekstual qayta semantiklashuv → individual konseptual model → idiostil xususiyati munosabati har ikki shoir poetik uslubini qiyosiy o‘rganishning muhim mezoni sifatida belgilandi.

Xulosa. Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy g‘azaliyotida leksik birliklarning kontekst ta’sirida ko‘pqatlamli ma’no kasb etishi badiiy matn semantikasini shakllantiruvchi muhim lingvopoetik mexanizmlardan biridir. Bunda leksemaning lug‘aviy ma’nosi poetik kontekstda majoziy, ramziy, assotsiativ va irfoniy semalar bilan boyib, matnning semantik sig‘imini kengaytiradi.

Tadqiqot natijalari har qanday ko‘pma’noli poetik birlikni avtomatik ravishda omonim sifatida talqin qilish nazariy jihatdan to‘g‘ri emasligini ko‘rsatdi. Shu sababli gul, moh, jon, lab, xat kabi leksemalar har bir konkret poetik kontekstda ularning lug‘aviy tabiati, ma’nolar o‘rtasidagi semantik munosabat hamda kontekstual faollashuv mexanizmi asosida baholanishi lozim. Bir shakl bilan bog‘liq turli ma’nolarning parallel ravishda faollashuvi tajnis va iyhom kabi poetik hodisalarni yuzaga keltirib, badiiy obrazning semantik ko‘pqatlamliligini ta’minlaydi.

Jomiy va Navoiy uchun mushtarak bo‘lgan an’anaviy poetik leksika har ikki shoir ijodida bir xil konseptual natijaga olib kelmaydi. Tahlil qilingan materiallarda Jomiyda ayrim leksemalarning semantik rivoji ko‘proq husn, irfon, ma’rifat va ijod konseptlari bilan bog‘lansa, Navoiyda ular lirik subyektning ishq, hijron, ruhiy kechinma, vaqt va hayot falsafasiga daxldor ma’nolar bilan individuallashadi. Bu holat mushtarak adabiy-poetik an’ana doirasida har ikki ijodkorning o‘ziga xos idiostil tizimi shakllanganini ko‘rsatadi.

Shunday qilib, Jomiy va Navoiy idiostilini qiyosiy o‘rganishda asosiy mezon faqat omonim yoki ko‘pma’noli leksemalarning mavjudligi va miqdori emas, balki ularning kontekstual qayta semantiklashuvi, semantik hamnishinlari, konseptual aloqalari va lingvopoetik vazifalaridir. Ana shu belgilar kontekstual omonimiya va unga yondosh semantik hodisalarni har ikki shoirning individual poetik tafakkuri va badiiy uslubini aniqlashda muhim lingvopoetik ko‘rsatkich sifatida baholash imkonini beradi.

ADABIYOTLAR:

1. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tili omonimlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘qituvchi, 1984. – 214 b.

2. Is’hoqov Yo. Navoiy poetikasi (“Xazoyin ul-maoniy” asosida). – Toshkent: Fan, 1983. – 167 b. Mavzuga oid sahifalar: Navoiy poetikasi, badiiy tasvir va she’riy san’atlar tasnifi – B. 106–107.

3. Rustamov A. Navoiyning badiiy mahorati. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1979. – 216 b.

4. Abdurahmon Jomiy. Muhabbat maxzani. G‘azallar. Tarji‘band. Murabba‘. Qit’alar. Ruboiylar / M. Kenjabek tahriri ostida; tuzuvchilar: N. Jabbor, E. Ochilov, S. Sayyid, G‘. Majid. – Toshkent: «Tasvir», 2018. – 888 b.

5. Абдураҳмони Ҷомӣ. Воситат ул-иқд. Девони сонӣ. Осор дар ҳашт ҷилд. Ҷилди шашум. – Душанбе: «Адиб», 1988. – 560 с.

6. Абдураҳмони Ҷомӣ. Мунтахаби ғазалиёт. «Ахтарони адаб» (силсила иборат аз 50 ҷилд). Ҷилди 31. – Душанбе: «Адиб», 2016. – 480 с.

7. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. Yigirma tomlik. O‘n sakkizinchi tom. Devoni Foniy. – Toshkent: «Fan», 2002. – 304 b.

8. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. Yigirma tomlik. O‘n to‘qqizinchi tom. Devoni Foniy (davomi). – Toshkent: «Fan», 2002. – 330 b.

9. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. Yigirmanchi tom. Devoni Foniy. Qasidalar. Mufradot. Ilovalar. – Toshkent: «Fan», 2003. – 454 b.

10. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. Yigirma tomlik. Ikkinchi tom. Navodir un-nihoya. – Toshkent: «Fan», 1987. – 595 b.

11. Bafoyev B. Navoiy asarlari leksikasi. – Toshkent: «Fan», 1983. – 157 b.

12. Каримов А. Лексико-семантические и стилистические особенности языка поэмы «Фархад и Ширин» Алишера Навои: автореф. дис. … канд. филол. наук. – Ташкент, 1974.

13. Каримова М. Пути образования омонимов и их классификация в таджикском языке: дис. … канд. филол. наук. – Душанбе, 2013. – 158 с.

14. Насыров И. Лексика «Маджалис ан-нафаис» Алишера Навои: автореф. дис. … канд. филол. наук. – Ташкент, 1980.

15. Navoiy asarlari lug‘ati / tuzuvchilar: Porso Shamsiyev, S. Ibrohimov; S. Mutallibov tahriri ostida. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1972. – 784 b.

16. Нуров Амон. Фарҳанги осори Ҷомӣ. Иборат аз ду ҷилд. Ҷилди I. А–О. Бештар аз 15 ҳазор калимаю ибора / муҳаррирон: В. А. Капранов, А. Афсаҳзода. – Душанбе: «Сарредаксияи илмии Энсиклопедияи тоҷик», 1983. – 536 с.

17. Нуров Амон. Фарҳанги осори Ҷомӣ. Иборат аз ду ҷилд. Ҷилди II. П–Я. Бештар аз 15 ҳазор калимаю ибора / муҳаррирон: В. А. Капранов, А. Афсаҳзода. – Душанбе: «Сарредаксияи илмии Энсиклопедияи тоҷик», 1984. – 608 с.